

Ο ΑΝΘΡΩΠΟΣ ΤΟΥ ΝΕΑΝΤΕΡΤΑΛ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Δρ Στέφανος Λιγκοβανλής

Αρχαιολόγος, Εφορεία Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

Δρ Ανδρέας Ντάρλας

Αρχαιολόγος, Προϊστάμενος Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας

02α

01

01

Στιγμιότυπο
ανασκαφής από
το σπήλαιο
Καλαμάκια
Μάνης.

02α-β

Οστεολογικά
κατάλοιπα
του Ανθρώπου
του Νεάντερταλ
από το σπήλαιο
Καλαμάκια
Μάνης.

02β

Η ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΣ ΤΗΣ ΜΑΝΗΣ ΣΥΝΙΣΤΑ ΕΝΑΝ ΑΠΟ ΤΟΥΣ σημαντικότερους τόπους μαρτυριών για τον Άνθρωπο του Νεάντερταλ στην Ελλάδα και, γενικότερα, στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Πολύχρονες προσπάθειες έχουν φέρει στο φως μεγάλο πλούτο αρχαιολογικών τεκμηρίων, απομεινάρια της δράσης αυτού του προϊστορικού Ανθρώπου σε έναν ιδιαίτερο γεωγραφικό χώρο, επεκτείνοντας την ιστορία του τόπου, αλλά και την πολιτισμική μας κληρονομιά κατά πολλές δεκάδες χιλιετίες.

Το καρστικό γεωλογικό υπόβαθρο της Μάνης δημιουργήσε τις προϋποθέσεις για την παρουσία του Ανθρώπου στην περιοχή κατά την απώτατη προϊστορία. Για δεκάδες χιλιετίες φιλοξενήθηκε στα αναρίθμητα σπήλαια και τις βραχοσκεπές που σχηματίζονται κυρίως πάνω ή κοντά στη σημερινή ακτογραμμή, χωρίς να λείπουν ανάλογα παραδείγματα και στην ενδοχώρα (εικ. 3, 5α–δ). Τα φυσικά αυτά καταφύγια αποτέλεσαν έναν από τους βασικούς παράγοντες έλξης των Νεαντερτάλιων στην περιοχή, προσφέροντάς τους καταρχάς στέγη και προστασία: βρισκόμαστε σε μια εποχή σκληρή, στην οποία ο Άνθρωπος δεν έχει ακόμη επιβληθεί στο περιβάλλον, δεν καλλιεργεί τη γη ούτε διαμένει σε μόνιμους οικισμούς, αλλά απειλείται από τα φυσικά φαινόμενα και τους θηρευτές του, όπως τα μεγάλα σαρκοβόρα ζώα, και η επιβίωσή του, που στηρίζεται κατά κύριο λόγο στο κυνήγι και την τροφосυλλογή, αποτελεί μια καθημερινή πρόκληση.

Πολλά από τα σπήλαια της Μάνης έχουν διασώσει απομεινάρια της δράσης των πρώιμων κοινωνιών, φιλοξενώντας σε αρκετές περιπτώσεις πλούσιες αρχαιολογικές αποθέσεις και ευρήματα. Τα τελευταία 50 χρόνια περίπου, μια σειρά από ερευνητικές προσπάθειες και η συνεργασία πολλών επιστημόνων ποικίλων ειδικοτήτων μάς έχει επιτρέψει, μέσα από τον εντοπισμό, την ανασκαφή, τη συστηματική και πολυδιάστατη μελέτη των αρχαιολογικών τεκμηρίων των χώρων αυτών, να προσεγγίσουμε πτυχές της ζωής και της συμπεριφοράς των προϊστορικών ενοίκων τους και να εμπλουτίσουμε το σχετικό αρχαιολογικό αφήγημα με πολυπληθείς και πολύτιμες μαρτυρίες (εικ. 1). Ας δούμε λοιπόν πώς ένας φαινομενικά σήμερα αφιλόξενος τόπος αποτέλεσε το πεδίο όπου άνθησε ένας μακραιώνος πολιτισμός, σημαντικός κρίκος στην πορεία της ανθρωπίνης εξέλιξης.

Ο ΧΡΟΝΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ

Βρισκόμαστε στη Μέση Παλαιολιθική εποχή, μια πολιτισμική περίοδο την έναρξη της οποίας συμβατικά έχουμε καθορίσει περίπου πριν από 250.000 χρόνια και το τέλος της πριν από 40.000 χρόνια. Το διάστημα αυτό, στον ευρασιατικό χώρο δραστηριοποιείται κατά κύριο λόγο ένα είδος Ανθρώπου διαφορετικό από το δικό μας, αλλά κοντινός συγγενής μας στο δέντρο της εξέλιξης: ο Άνθρωπος του Νεάντερταλ. Σε σύγκριση με τον δικό μας ανθρωπότυπο (*Homo sapiens*), διακρίνεται από ορισμένες βασικές ανατομικές διαφορές: είχε γενικά μικρότερο ύψος αλλά πιο εύρωστο σκελετό, μεγάλα ζυγωματικά και προεξέχοντα υπερόφρυα τόξα¹. Ο εγκέφαλός του είχε το ίδιο ή και μεγαλύτερο μέγεθος από τον δικό μας και, σε αντίθεση με παλαιότερες αντιλήψεις, φαίνεται πως δεν ήταν απλώς ένας «αφελής» πρωτόγονος². Είχε πιθανότατα αυξημένες γνωστικές ικανότητες³ καταφέροντας να επιβιώσει και να αναπα-

ραγάει τις κοινωνίες του για πάνω από 200.000 χρόνια, προσαρμοζόμενος με επιτυχία σε περιβάλλοντα με διαφορετικά γεωγραφικά χαρακτηριστικά και συχνά σε ιδιαίτερα δυσμενείς κλιματολογικές συνθήκες.

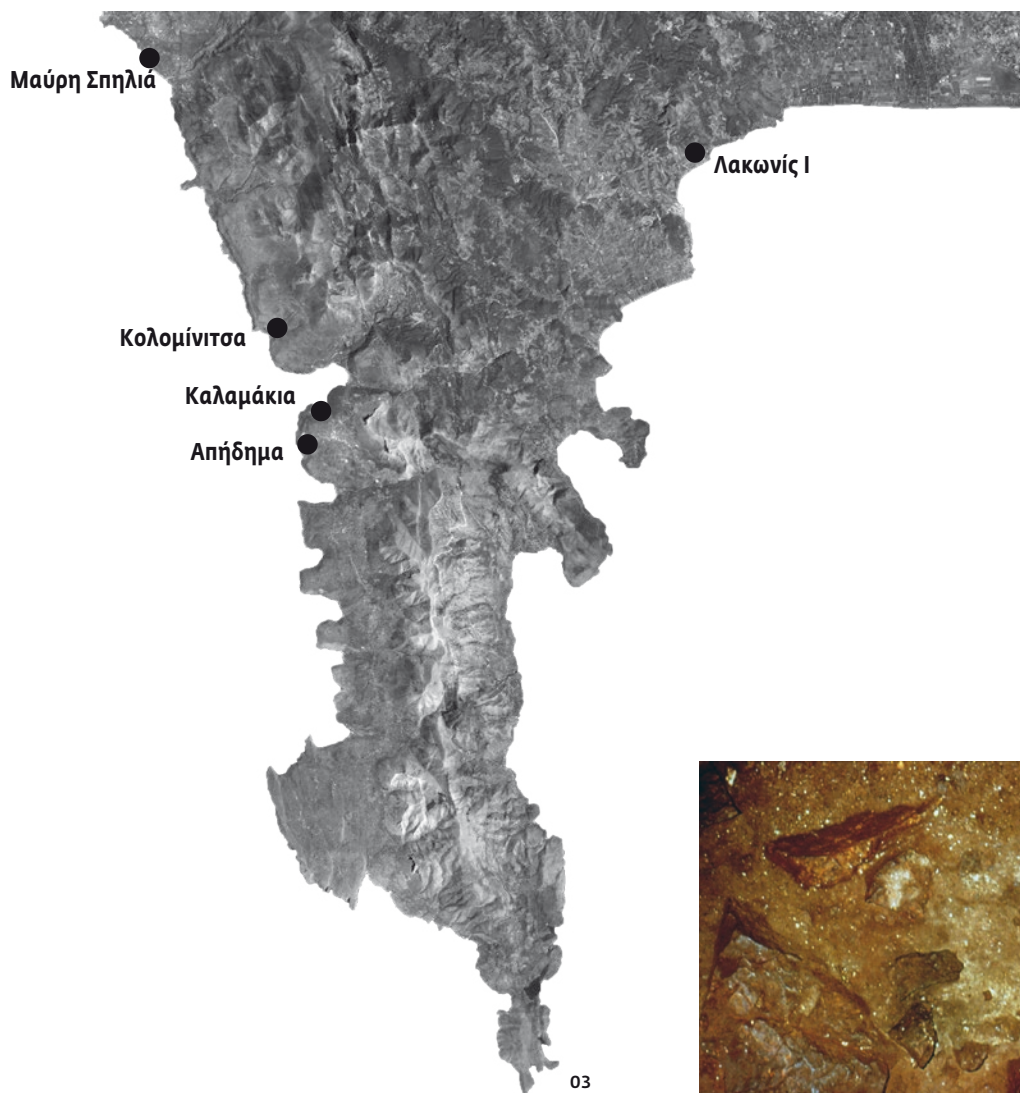
ΟΙ ΑΝΘΡΩΠΟΙ ΤΟΥ ΝΕΑΝΤΕΡΤΑΛ ΣΤΗ ΜΑΝΗ

Με τα μέχρι σήμερα δεδομένα, οι Νεαντερτάλιοι φαίνεται πως βρίσκονταν στη Μάνη ήδη πριν από περίπου 100.000 χρόνια, πιθανότατα και αρκετά νωρίτερα. Δραστηριοποιούνταν σε ολιγομελείς ή πιο πολυπληθείς ομάδες για τουλάχιστον 60.000 χρόνια χρησιμοποιώντας τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές ως προσωρινούς ή πιο μόνιμους τόπους εγκατάστασης. Εκεί, σε αρκετές περιπτώσεις μέσα από την ανασκαφή των αρχαιολογικών αποθέσεων, ανακαλύπτουμε τα οστεολογικά κατάλοιπα τους⁴ και είναι χαρακτηριστικό πως μέχρι και σήμερα σκελετικά κατάλοιπα του Ανθρώπου του Νεάντερταλ στον ελληνικό χώρο έχουν έρθει στο φως μόνο στην περιοχή της Μάνης (εικ. 2α–β). Πέρα από τις μαρτυρίες αυτές, η συστηματική έρευνα στα σπήλαια της περιοχής έχει σε πολλές περιπτώσεις αποκαλύψει διαδοχικά στρώματα εγκατάστασης των Νεαντερτάλιων, μαζί με ποικίλα απομεινάρια της δραστηριότητάς τους, η μελέτη των οποίων μας πληροφορεί για τον τρόπο ζωής και τις συνθήκες των προϊστορικών αυτών ανθρώπων στον γεωγραφικό χώρο της νότιας Πελοποννήσου.

ΤΑ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ ΚΑΙ Η ΑΝΑΣΥΣΤΑΣΗ ΤΟΥ ΠΑΡΕΛΘΟΝΤΟΣ

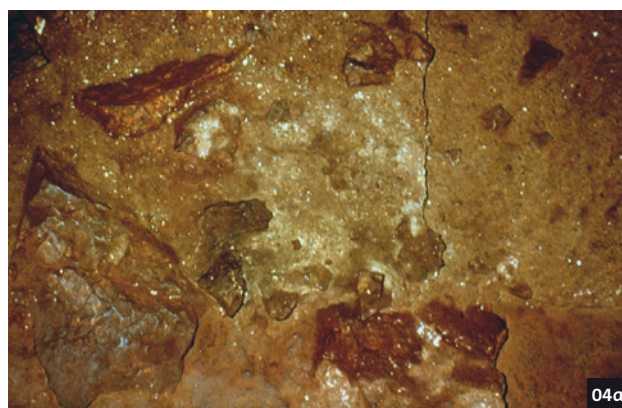
Τα ευρήματα των ανασκαφών μαρτυρούν πως στα σπήλαια οι ανθρώπινες ομάδες συχνά διαμορφώνουν τον χώρο όπου εγκαθίστανται με πρόχειρες κατασκευές (π.χ. λίθινα δάπεδα) και κεντρικό ρόλο καταλαμβάνουν οι εστίες, γύρω από τις οποίες συγκεντρώνονται για να ζεσταθούν, να επιτελέσουν τις καθημερινές τους εργασίες, αλλά και να προετοιμάσουν την τροφή τους (εικ. 4α–β)⁵. Για το είδος της διατροφής τους, πλούτο πληροφοριών μάς προσφέρουν τα οργανικά κατάλοιπα που επίσης έρχονται στο φως. Πλήθος οστών ζώων, πολύ συχνά με ίχνη καύσης, που μαρτυρούν πως έχουν ψηθεί πριν καταναλωθούν, μας δείχνουν πως στη Μάνη οι Νεαντερτάλιοι προτιμούν κυρίως τα ελαφοειδή, τα αγριοκάτσικα και τους αγριόχοιρους που ενδημούν στην περιοχή κατά τη Μέση Παλαιολιθική εποχή. Η διατροφή τους περιελάμβανε ακόμη και το κρέας από μικρότερα ζώα όπως οι χελώνες, αλλά πιθανότατα και διάφορα είδη βρώσιμων άγριων φυτών και καρπών, κατάλοιπα των οποίων όμως δεν διασώζονται (εικ. 6)⁶.

Τα παραπάνω στοιχεία, σε συνδυασμό με τα αποτελέσματα άλλου είδους μελετών, όπως για παράδειγμα αναλύσεων γύρης σε γεωλογικά δείγματα που συλλέγονται από τα σπήλαια και τις βραχοσκεπές, μας δίνουν και μια εικόνα του περιβάλλοντος της περιοχής κατά τη Μέση Παλαιολιθική περίοδο. Φαίνεται λοιπόν πως, με μικρές διακυμάνσεις και σε αντίθεση με ό,τι συμβαίνει την ίδια περίοδο στα βορειότερα τμήματα της Ευρώπης, όπου σε γενικές γραμμές συναντούμε εκτεταμένους παγετώνες και κλίμα ψυχρό, στη νότια Πελοπόννησο επικρατούν σχετικά εύκρατες συνθήκες⁷. Οι παλαιοπεριβαλλοντικές αποκαταστάσεις καταδεικνύουν επίσης πως το μεσοπαλαιολιθικό τοπίο στη Μάνη μικρή σχέση έχει με

03
Χάρτης με προφυλαγμένες
θέσεις της Μέσης
Παλαιολιθικής
στη χερσόνησο
της Μάνης.

04α-β
Παράδειγμα εστίας (α) και
διαμορφωμένου λίθινου
δαπέδου (β) από
το σπήλαιο Καλαμάκια
Μάνης.

05α-δ

Παραδείγματα σπηλαίων και
βραχοσκεπών στη σημερινή
ακτογραμμή: Σπήλαιο Καλαμάκια
(α, γ), Σπήλαια Σκοινί 2, 3 και 4 (β),
Σπήλαιο Μπάλιαρη (δ).

06
Αρχαιοζωολογικά κατάλοιπα από
το σπήλαιο Καλαμάκια Μάνης.

07
Λίθινα εργαλεία της Μέσης Παλαιολιθικής
εποχής από τα σπήλαια Κολομίνιτσα (I) και
Καλαμάκια (II) Μάνης.

08
Παραδείγματα εργαλείων της Μέσης
Παλαιολιθικής κατασκευασμένων σε
ασβεστόλιθο (Iα-β, IIα-γ) και σε θαλάσσιο
όστρεο (Iγ) από τα σπήλαια Καλαμάκια (I)
και Κολομίνιτσα (II) Μάνης.

το σημερινό. Για μεγάλα διαστήματα και λόγω της σημαντικά χαμηλότερης στάθμης της θάλασσας, οι σημερινές βραχώδεις ακτές θα βρίσκονταν αρκετά μακρύτερα και ψηλότερα από την ακτή. Παράλληλα, το σημερινό γυμνό τοπίο θα καλυπτόταν κατά τόπους από δάση, προσφέροντας καταφύγιο στην πανίδα και προμηθεύοντας τους ανθρώπους με την απαραίτητη ξυλεία και άλλους φυτικούς αλλά και ζωικούς πόρους⁸. Ειδικά τα μεγάλα ζώα δεν θα χρoσιμέυαν μόνο για τη διατροφή αλλά θα προσέφεραν και τα απαραίτητα για την ένδυση δέρματά τους, έπειτα από την κατάλληλη κατεργασία.

Το βασικότερο μέσο για την εκμετάλλευση των ζωτικών πόρων που προσέφερε το περιβάλλον αποτελούσαν τα εργαλεία που κατασκεύαζαν και χρησιμοποιούσαν οι άνθρωποι. Όπως

και σε όλη την Παλαιολιθική εποχή, από το σύνολο των εργαλείων και σκευών που κατασκευάζονταν, εμείς γνωρίζουμε κυρίως τα λίθινα εργαλεία, που είναι διαμορφωμένα σε πετρώματα κατάλληλα προς λάξευση, όπως ο πυριτόλιθος ή άλλοι ηφαιστειογενείς λίθοι. Η κατεργασία του λίθου για την παραγωγή χρηστικών αντικειμένων ακολουθεί συχνά σύνθετες μεθόδους και τεχνικές που προϋποθέτουν υψηλή τεχνογνωσία και τη γνωσιακή ικανότητα της πρόβλεψης και του προγραμματισμού. Τα αντικείμενα που εν τέλει δημιουργούνται έχουν διάφορες αλλά ιδιαίτερα σταθερές μορφές, ανάλογα και με την εργασία για την οποία προορίζονται, όπως το κυνήγι, την υλοτομία, την επεξεργασία των δερμάτων κ.ά. Τα λίθινα εργαλεία αλλά και τα απομεινάρια της διαδικασίας της παρα-

γωγής τους συνιστούν μία από τις κυριότερες κατηγορίες ευρημάτων που έρχονται στο φως στα σπήλαια της Μάνης και μοιάζουν, ως προς τα γενικά χαρακτηριστικά τους, με ό,τι παρατηρείται κατά τη Μέση Παλαιολιθική εποχή και στην υπόλοιπη Ευρασία⁹ (εικ. 7).

Η λεπτομερής μελέτη των λίθινων εργαλείων από τα σπήλαια της Μάνης, πέρα από τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ίδιων των αντικειμένων, μας αποκαλύπτει και πληροφορίες που σε πρώτη όψη δεν είναι εμφανείς και αφορούν σε πτυχές του τρόπου συμπεριφοράς των Νεαντερτάλιων στην περιοχή. Εξετάζοντας λοιπόν τις ιδιότητες των πρώτων υλών των εργαλείων και, στη συνέχεια, ταυτίζοντάς τες με πιθανές πρωτογενείς τους πηγές μπορούμε να φτάσουμε σε μια σειρά από συμπεράσματα για τη στρατηγική και τις κινήσεις των ανθρώπων στον χώρο¹⁰. Από σχετικές παρατηρήσεις φαίνεται πως στην περιοχή της Μάνης οι Νεαντερτάλιοι έχουν να αντιμετωπίσουν την έλλειψη καλής ποιότητας πρώτων υλών για την κατασκευή των εργαλείων τους, πρόβλημα το οποίο καλούνται να υπερκεράσουν και ανάλογα να προσαρμοστούν. Έτσι συχνά φαίνεται πως κάνουν οικονομία στα διαθέσιμα πετρώματα εκμεταλλευόμενοι πλήρως τις παραγωγικές τους δυνατότητες, χρησιμοποιούν και επαναχρησιμοποιούν τα εργαλεία τους μέχρι να φθαρούν εντελώς¹¹, συχνά δεν διστάζουν να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις για την προμήθεια καλής ποιότητας πετρωμάτων. Σε ορισμένες ωστόσο περιπτώσεις φαίνεται πως μια τέτοια τακτική δεν αρκεί. Έτσι δεν λείπουν ευρήματα που μαρτυρούν ότι οι άνθρωποι κατασκευάζουν εργαλεία από ασυνήθιστες πρώτες ύλες, χαμηλής ποιότητας, όπως ο ασβεστόλιθος, αλλά ακόμη και από θαλάσσια όστρεα¹² (εικ. 8).

ΕΝΑ ΑΔΙΑΚΟΠΟ ΤΑΞΙΔΙ

Η πολύχρονη έρευνα στα σπήλαια της Μάνης έχει φέρει στο φως έναν πολιτισμό άγνωστο και «διακριτικό», τα τεκμήρια του οποίου θα είχαν χαθεί για πάντα αν δεν προστατεύονταν για χιλιάδες χρόνια σε αυτές τις φυσικές «χρονοκάψουλες». Η πρόσκτηση των αρχαιολογικών μαρτυριών είναι συχνά επίπονη και απαιτεί ιδιαίτερη προσοχή στη λεπτομέρεια, το ίδιο και η επιμέρους μελέτη τους. Το όφελος από τις διαδικασίες αυτές ίσως να μην είναι φαινομενικά εντυπωσιακό, ωστόσο ο αναγνώστης θα πρέπει να φανταστεί ποια θα ήταν χωρίς αυτές η σημερινή μας γνώση για τις απαρχές των ανθρώπινων κοινωνιών και την εξέλιξή τους, για την ίδια την καταγωγή μας. Η περίπτωση της μεσοπαλαιολιθικής Μάνης, ενός τόπου που φιλοξένησε στο απώτατο παρελθόν έναν διαφορετικό τύπο Ανθρώπου, ο οποίος κατάφερε να προσαρμοστεί στο περιβάλλον του, να εκμεταλλευτεί τα πλεονεκτήματά του και να υπερκεράσει τις δυσκολίες του, είναι αρκετά διδακτική, τόσο για την ίδια την αρχαιολογική έρευνα, το νόημα και τη σημασία της, όσο και για το αποτέλεσμα που αυτή μπορεί να αφήσει στις σύγχρονες κοινωνίες. Ένας σχετικά περιορισμένος γεωγραφικός χώρος που συμπυκνώνει μια αθέατη ιστορία πολλών χιλιάδων χρόνων μάς καλεί να την αναλογιστούμε και να αξιοποιήσουμε την κληρονομιά της. Είναι βέβαιο πως μελλοντικές έρευνες στα σπήλαια της Μάνης θα αποκαλύψουν νέα ευρήματα που θα έρθουν να συμπληρώσουν ή και να ανατρέψουν το αφήγημα για τη δράση του Ανθρώπου του Νεάντερταλ, όχι μόνο στη χώρα μας αλλά και σε παγκόσμιο επίπεδο. Η νέα γνώση και οι λεπτομέρειες της ιστορίας είναι εκεί και περιμένουν να έλθουν στο φως!

Σημειώσεις

- 1 A. Rosas / M. Bastir / A. García-Tabernero, «Neanderthals: Anatomy, genes, and evolution», στο F. Romagnoli / F. Rivals / S. Benazzi (επιμ.), *Updating Neanderthals*, Academic Press, Cambridge 2022, σ. 71–87.
- 2 B. Malgrange / L. Nguyen, «Scaling brain neurogenesis across evolution», *Science* 377/6611 (2022), σ. 1155–1156.
- 3 R. Wragg Sykes, «Inside the Neanderthal mind», *The New Scientist* 256/3406 (2022), σ. 43–45.
- 4 K. Harvati / E. Panagopoulou / P. Karkanas, «First Neanderthal remains from Greece: the evidence from Lakonis», *Journal of Human Evolution* 45/6 (2003), σ. 465–473. K. Harvati / A. Darlas / S.E. Bailey / T.R. Rein / S. El Zaatari / L. Fiorenza / O. Kullmer / E. Psathi, «New Neanderthal remains from Mani peninsula, Southern Greece: The Kalamakia Middle Paleolithic cave site», *Journal of Human Evolution* 64/6 (2013), σ. 486–499. A. Rosas / M. Bastir, «An assessment of the late Middle Pleistocene occipital from Apidima 1 skull (Greece)», *L'Anthropologie* 124/1 (2020), 102745.
- 5 A. Darlas / H. de Lumley, «La grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce). Sa contribution à la connaissance du Paléolithique moyen en Grèce», στο P. Van Peer / P. Semal / D. Bonjean (επιμ.), *Le Paléolithique Moyen, Actes du XIVe Congrès de l'Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques, Liège, 2–8 septembre 2001, Section 5*, British Archaeological Reports, Oxford 2004, σ. 225–234.
- 6 A. Darlas / E. Psathi, «The Middle and Upper Paleolithic on the western coast of the Mani Peninsula (southern Greece)», στο K. Harvati / M. Roksandic (επιμ.), *Paleoanthropology of the Balkans and Anatolia: Human evolution and its context*, Springer, Dordrecht 2016, σ. 95–117.
- 7 M. Kolendrianou / S. Ligkovanlis / I. Maniakas / M. Tzortzi / G. Iliopoulos, «The Palaeolithic cave of Kalamakia (Mani Peninsula), Greece: new insights on the palaeoenvironment using microvertebrates and mesowear analysis of ruminant teeth», *Heliyon* 6/5 (2020), e03958.
- 8 V. Lebreton / E. Psathi / A. Darlas, «Environnement végétal des néandertaliens de la grotte de Kalamakia (Aréopolis, Grèce)», στο A. Darlas / D. Mihailović (επιμ.), *The Palaeolithic of the Balkans*, British Archaeological Reports, Oxford 2008, σ. 61–68.
- 9 C. Garefalakis / E. Panagopoulou / K. Harvati, «Late Pleistocene Neanderthal occupation of western Mani: the evidence from the Middle Palaeolithic assemblages of Mavri Spilia», *Quaternary International* 497 (2018), σ. 4–13. E. Panagopoulou / P. Karkanas / G. Tsartsidou / E. Kotjabopoulou / K. Harvati / M. Ntinou, «Late Pleistocene archaeological and fossil human evidence from Lakonis Cave, southern Greece», *Journal of Field Archaeology* 29/3–4 (2004), σ. 323–349.
- 10 E. Καρκαζή, «Πρώτες ύλες κατασκευής εργαλείων λαξευμένου λίθου στην Παλαιολιθική Ελλάδα. Ιδιότητες, πηγές και οικονομία», αδημ. διδ. διατρ., Πανεπιστήμιο Κρήτης, Ρέθυμνο 2018.
- 11 Βλ. σημ. 7 και A. Darlas, «Le Moustérien de Grèce à la lumière des récentes recherches», *L'Anthropologie* 111/3 (2007), σ. 346–366.
- 12 K. Douka / E. Spinapolice, «Neanderthal shell tool production: evidence from Middle Palaeolithic Italy and Greece», *Journal of World Prehistory* 25 (2012), σ. 45–79.